

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu*

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

NİZAMƏDDİN ŞƏMSİZADƏ

**ƏDƏBİYYAT
NƏZƏRİYYƏSİ**
(DƏRSLİK)

*Dərslik Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin 29 iyun
2012-ci il tarixli 1232 sayılı
əmri ilə çap olunub.*

Bakı-Proqres- 2012

UOT: 82.0

Redaktor:

Bəkir NƏBİYEV

Akademik

Rəyçilər:

Nizami CƏFƏROV

AMEA-nın müxbir üzvü

Himalay QASIMOV

*Filologiya elmləri doktoru,
professor*

058062
290890

Şəmsizadə Nizaməddin. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: (Dərslik).

Bakı: "Progres" nəşriyyatı, 2012, 434 s.

Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin tarixi çox qədimdir. Miflik təfəkkürdən, müştərək türk epos mədəniyyətindən, şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarından tutmuş, orta çağların aşıq poeziyasına, klassik irsimizin Xətib Təbrizi (XI əsr) şərhçilik məktəbindən başlanmış Xaqani, Nizami, Şəbüstəri, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, Axundzadə və bütövlükdə maarifçi estetikə, XX yüzilin Ə.Hüseynzadə və "Füyuzat", C.Məmmədquluzadə və "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbləri F.B.Köçərli, A.Sur, B.Çobanzadə, Ə.Nəzim, İ.Hikmət, Ə.Abid kimi ədəbiyyatşünaslarına qədər nəzəri-estetik fikrimiz möhtəşəm bir yol keçib.

1928-ci ildə H.Zeynalli, A.Şaiq, A.Musaxanlı və C.Əfəndizadə tərəfindən yazılmış "Ədəbiyyatdan iş kitabı" ilk ədəbiyyat nəzəriyyəimiz, M.Rəfilinin "Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş" əsəri (1958) ədəbiyyat nəzəriyyəsindən ilk dərs vəsaiti idi.

Yarım əsrdən artıq bir dövrdən sonra Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatı laureatı, AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə yeni konsepsiya, Şərq və Qərb nəzəri dəyərlərinin vəhdəti, Azərbaycançılıq fəlsəfəsinə dayaqlanan metod əsasında yazılmış "Ədəbiyyat nəzəriyyəsi" dərsliyini təqdim edir. Əsər mütəxəssis filoloqlar, jurnalistlər, sənətşünaslar, doktorantlar, magistr və bakalavr təhsili alan tələbələr üçün nəzərdə tutulub.

ISBN: 978-9952-8176-9-0

© Şəmsizadə Nizaməddin, 2012.

Bakı Dövlət Universiteti
EİLMİ KİTABXANA

*SÖZ olmasaydı Dünya olmazdı.
Allah əvvəlcə Sözü, sonra da Dünyanı yaratdı.*

N.Ə.

Müəllifdən

*Ə*dəbiyyat nəzəriyyəsi fənnini ali məktəblərdə tədris məqsədi ilə Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərs vəsaitinin çapından əlli il keçir. Təəssüf ki, bu kitabı görmək onun müəllifinə qismət olmadı. “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş” (1958) tədris vəsaiti çap olunanda onun müəllifi, görkəmli ədəbiyyatşünas alim Mikayıl Rəfili artıq dünyasını dəyişmişdi. Kitabda deyilir: “Bir çox ali məktəblərimizdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi kurslarına proqramda geniş yer verilir. Lakin buna baxmayaraq, indiyə qədər Azərbaycan dilində dərslik yaradılmamışdır” (s.5).

Ötən yarım əsr ərzində bu sahədə elə də ciddi uğurlar əldə edilməmişdir. Lakin orta və ali məktəblər üçün bir sıra dərslik və dərs vəsaitləri yazılmışdır: C.Xəndan “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (1958), Mir Cəlil, Pənah Xəlilov “Ədəbiyyat-

şünaslığın əsasları” (1972), Ş.Mikayılov “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (1981), A.Hacıyev “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (1996), X.Əlimirzəyev “Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları” (2008), M.Əliyev “Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları” (2009), R.Əliyev “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (2008), V.Əhməd “Ədəbiyyatşünaslıq” (2008), R.Yusifov “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (2001), N.Qəhrəmanlı “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” (2008) və rus dilində prof. Ə.Əliyevin redaktorluğu ilə kollektiv müəlliflərin “Теория литературы” (1997) kitabı .

Öz dövrü üçün çox gərəkli olmuş bu dərslik və dərs vəsaitləri:

1. Marksist metodologiya əsasında yazılıb;
2. Rus sovet alimlərinin konsepsiyalarına istinadən yazılıb;
3. Əsasən Avropa mütəfəkkirləri ön plana çəkilib;
4. Şərq, xüsusilə orta əsrlər Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri, poetika kitabları və estetika risalələri nəzərə alınmayıb;
5. Ədəbiyyat nəzəriyyəsini elmi sistem kimi şərtləndirən terminologiya əhatə olunmayıb.

Təqdim olunan “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” Şərq-Qərb nəzəri-estetik dəyərlərinin vəhdəti zəminində, istiqlal nəzəriyyəsi olan azərbaycançılıq fəlsəfəsinə dayaqlanan metodla yazılıb. Şərqdə “qəvaidi ədəbiyyət”, yəni ədəbiyyatın qaydaları-poetika elmi də “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi”nə daxil edilir.

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı son yüz ildə böyük inkişaf yolu keçib. XX əsrin böyük ədəbiyyatşünasları F.B.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” (1908), A.Surun “Türk ədəbiyyatına bir nəzər” (1908) əsərlərindən üzü bəri yüz ildir ki, ədəbiyyatşünaslıq konkret nəzəri-estetik prinsiplərə, müəyyən sistemə malik bir elm kimi inkişaf edərək, filoloji fikrin qüvvətli sahələrindən birinə çevrilib.

Lakin bu o demək deyil ki, Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin tarixi XX əsrdən başlanır. Bizim nəzəri fikrin mənşəyi azərbaycanlı müəllifin ilk bədii sözü yazdığı dövrdən başlanır. (Bax: Talıbzadə K. “Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi” 1984. Şəmsizadə N. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı” 1997).

Akademik K.Talıbzadə orta əsrlər ədəbi-nəzəri fikrinin üç əsas istiqamətini müəyyən edir: 1. Xətib Təbrizinin (XI əsr) “Şərh divan əl-Həmasə”, “Şərh divan Əbu Təmmam”, “Əl kafi fi elmey əl əruz vəl qəvafi”, Yusif Xoylunun (XII əsr) “Tənvir”, Nəsrəddin Tusinin (XIII əsr) “Muzanül-əşar” “Əsas ül iqtibas”, Əssar Təbrizinin (XIV əsr) “Əl vafi fi tedadil-qəvafi”, Şərafəddin Həsən Rami Təbrizinin (XIV əsr) “Həqaiqül-hədəiq”, “Ənneül-üşşaq”, Vəhid Təbrizinin (XV əsr) “Risaleyi-cəmi müxtəsər”... kimi poetika kitabları, estetika risalələri... 2. Təzkirələr, 3. Böyük söz ustalarının bədii əsərləri (s. 8-9).

Azərbaycanda ilk nəzəri məktəb şərhçilik məktəbi olmuşdur. “Azərbaycan estetik və tənqidi fikrinin ilk janrı XI əsrdə-bədii əsərlərin məzmununu açan şərlər şəklində meydana çıxmışdır. **Şərh**-bir janr kimi “tənqid-biblioqrafiyaya” yaxın olmuş və yazıçı ilə oxucu arasında anlaşma, əlaqə yaratmaq məqsədini izləmişdir. Şərhçilər-dövrələrinin məşhur filoloqları idilər, tanınmış şairlərin şeirlərini beyt-beyt izah edir, onların mənasını açırdılar. Şərhçilərdən orta əsr şairlərinin özləri kimi ensiklopedik bilik, zəngin məlumat tələb olunurdu” (K.Talıbzadə).

Azərbaycan şərhçilik məktəbi öz ənənələrini IX əsrdən başlayaraq müqəddəs kitabımız “Quran”a yazılmış şərlərdən alır. Ümumən Yaxın Şərq şərhçilik məktəbi Hind sanskrit poetikası ilə bağlı idi, sonuncu sanskrit abidəsi tamamlanan vaxtdan etibarən “Quran”a şərlər yazılmağa başlayır (Bax: Şəmsizadə N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı).

Özündə şair haqqında bioqrafik məlumatı, əsasən ərəb və fars dillərində şeir nümunələrini və müxtəsər nəzəri izahı əks etdirən **təzkirələr** orta əsrlərin ədəbiyyat tarixləri kimi qiymətləndirilə bilər.

Orta əsrlərdə Şərqdə ən kamil nəzəri sistem **Əruz** idi. “Ərəb islam millətlərinə iki şey verdi: din və əruz” (İsmayıl Həbib). “Əruz elminin əsasını Abbasilər dövrünün əvvəllərində hicri 150-ci (miladi 767) ildə Xəlil ibn Əhməd qoymuşdur” (Məhəmməd Fəhmi Müdərrisizadə). “Kitab əl ayn” adlı ilk ərəb lüğətinin müəllifi Əbu Əbdürrəhman Xəlil İbn Əhməd əl-Bəsri, əl-Fərahi əruz nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. (Bax: Əkrəm Cəfər. “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu” (1977), Tərhan Quliyev. “Əruz və qafiyəşünaslıq elmi” (1998), Kraçkovski İ. İzbr. Soç. T.1 1955, s. 373).

Orta əsrlərdə ədəbiyyat elmləri- **“Ülumi-ədəbi”** 15 (bəzi alimlərə görə 17) elmin vəhdətindən ibarət idi. Belə sinkretizm “ülumi-ədəbi”nin predmetindən-bədii ədəbiyyatdan gəlirdi. “Hər şeydən əvvəl ədəbiyyatşünaslığın öz strukturuna nəzər yetirmək lazımdır. Mahiyyət etibarilə ədəbiyyatşünaslıq müxtəlif elmlərdən yaranmış buketdir. Bu bir elm deyil, vahid materialla, vahid tədqiqat obyektinə ədəbiyyatla birləşmiş müxtəlif elmlərdir” (akademik D.S.Lixaçov).

Beləliklə, ədəbiyyat haqqında bütün elmlər yalnız onların obyektinə bədii ədəbiyyat meydana gəldikdən sonra yaranır. Biz bu fikirdəyik ki, ilk müəllif, ilk tənqidçi və ilk oxucu bir şəxsin-ilk əsəri yazan adamın simasında yaranıb.

İnsan ilk əsəri təxəyyüldə yaradır (müəllif), dilə gətirir (oxucu), bəyənir (tənqidçi) və yalnız bundan sonra yazıya alır. Söz, insanın ruhundan dilinə, oradan da kağıza qonur.

Beləliklə, **Allah əmanəti olan insan ruhunun SÖZ-də cisim və can bulmasına Ədəbiyyat deyilir.** Ədəbiyyat insan ruhunu və həyatı bədii obrazlarla əks etdirən söz sənətidir. Ruh insana bəxş olunan “Allah əmanətidir” onu görümlü edən, əbədiləşdirən söz müqəddəsidir. Elə ona görə də “Peyğəmbərlərdən sonra şairlər gəlir” (N.Gəncəvi).

Dünyaya nazil olmuş müqəddəs kitablar-“Zabur”, “Tövrat”, “İncil” və “Quran” sözlə yazılıb. “İncil” “sözə alqış!” sözləri ilə başlayır. Çünki “İlahi feyzdən bir xəzinədir söz”, “söz yaradanın mədhi-sənası, nəğməsidir ki, o, qeybin gizli aləmində həqiqətlər cavahirindən ətək-ətək şabaş edib qeyri-məhdud xəzinələr yaratmış, məhdud hərflərin dəyişməsilə hər xəzinəyə bir açar ixtira etmişdir”, “Sözə xor baxmaq olmaz; Hər bir söz Ərşdəndir gəlib hədiyyə bizə” (M.Füzuli).

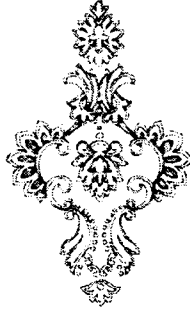
Ədəbiyyat (Söz!) Haqqında elmin ədəbiyyatşünaslığın üç əsas tərkib hissəsindən (ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid!) biri Ədəbiyyat nəzəriyyəsidir. Ədəbiyyat tarixi və ədəbi tənqiddən fərqli olaraq, ədəbiyyat nəzəriyyəsi yalnız **klasik bədii irsi** öyrənir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi universal bir elmdir, çünki öz prinsip və fərziyyələrini bir milli ədəbiyyat üzərində deyil, dünya klassik irsi üzərində formalaşdırır. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi bəşəri elmdir, o bir xalq üçün yox, bütün dünya xalqları üçün yazılır.

I BÖLMƏ

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ ELMİ: TARİXİ VƏ PREDMETİ

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyatı yalnız klassik nümunələr əsasında təhlil edən, əsərin bədii-fəlsəfi mahiyyətini tarixilik müstəvisində aşkara çıxaran, ədəbi növlər və janrların poetik, bədii sistemlər, ədəbi cərəyanlar və yaradıcılıq metodlarının estetik sərhədlərini müəyyən edən, ədəbiyyatda dilin və üslubun funksiyasını təyin edən dəqiq prinsiplərə malik filoloji elmdir.

N.Ə.

XXI əsrin və III minilliyin ilk onilliyini başa vurmuşuq. Taleyimizdə ən yaxın tarixin üç siyasi inqilab, iki cahan müharibəsi, 1937-nin qanlı repressiyaları, cürbəcür siyasi qalmaqallar, lokal müharibələrlə süslənmiş XX əsrin təcrübələri və unudulmaz dərsləri var. Və nəhayət bizə II Cahan savaşından qalib çıxıb bütün dünyanı siyasi və hərbi vahimə içərisində saxlayan Sovet imperiyasının çökməsini görmək nəsib oldu.

Sovet İmperiyasının bütün bəşəriyyətin gözü qarşısında çökməsi bir daha sübut etdi ki, tarixdə bütün imperiyaların taleyi süquta uğramaqdır. Cəlil Məmmədquluzadə yazıb: “Müstəmləkəçi böyük dövlətlərin adı bəşər tarixinə bi-abırçılıqla yazılacaqdır. Xalqların yaddaşında bunlardan ancaq mənfur sifətlər yadigar qalacaqdır”. Sovet imperiyasından bizə 20 yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımını, bir milyon qaçqın, torpaqlarımızın 20 faizinin işğalı yadigar qaldı. İm-

periyanın çökməyi və milli istiqlal Azərbaycan xalqına qanlar bahasına başa gəldi.

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan üçüncü minilliyə şərəf və ləyaqətlə qədəm qoydu. Ölkəmiz öz iqtisadi tərəqqisi və siyasi iradəsi ilə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrini heyrətdə qoyur. Azərbaycan müasir dünyanın ən böyük tarixi hadisəsi olan qloballaşma prosesinə öz qapılarını səxavətlə açdığı kimi, sivil dünyanın da qapılarından inamla daxil olub öz iqtisadi, siyasi və mədəni nailiyyətlərini uğurla nümayiş etdirir. Bu gün qloballaşma adı altında yeni dünya sahmanı yaratmaq istəyən imperiyaçı dövlətlərlə istiqlalını yenidən əldə etmiş milli dövlətlər arasında bir dartsıma, başqa sözlə desək, rəqəmsal dünya ilə ruhi aləm arasında mübarizə gedir. Bu kontekstdə baş alıb inteqrasiyaya gedən mədəniyyətləri simasızlaşmaqdan qorumaq üçün nəzəri güc tələb olunur. XX əsrdən enerjisi tükənmiş, gücdən düşmüş bədii düşüncəni bərpa etmək üçün ədəbiyyat nəzəriyyəsinin imkanlarını səfərbərliyə almaq olduqca aktualdır.

Humanitar elmlər sistemində filologiyanın, filoloji elmlər sistemində isə ədəbiyyatşünaslığın xüsusi yeri var. Klassik ənənəvi təsnifata görə ədəbiyyatşünaslıq üç əsas hissəyə ayrılır: ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid. Gəlin “ən böyük novatorluq ənənəyə münasibətin konkretliyidir” prinsipini əldə rəhbər tutaraq, məhz bu kontekstdə də ədəbiyyat nəzəriyyəsi elmimizin problemlərini nəzərdən keçirək, mövcud tarixi şəraitin, nəzəri irsimi-

zin verdiyi imkanlar daxilində onun prioritetlərini müəyyən etməyə çalışaq.

Ədəbiyyatşünaslığın hər üç əsas sahəsi-ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid və qəbul olunmuş anlayışa görə, köməkçi sahələri-mətnşünaslıq, üslubiyyat və s. bədii ədəbiyyatı öyrənən elmlərdir.

Bəs bədii ədəbiyyat nədir? Bu suala verilən müxtəlif cavabları məzmununa görə iki qismə bölmək olar: materialist və idealist. Materialist konsepsiyaların başında ədəbiyyat haqqında ilk nəzəri sistemin müəllifi Aristotel və onun "Poetika" əsəri, idealist nəzəriyyənin başında isə XIX əsr alman filosofu G.V.Hegel dayanır. Kvint Heratsi Fakkın "Poeziya elmi" poemasını nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, Aristoteldən sonra yeni ədəbiyyat nəzəriyyəsi yaratmaq səadəti fransız yazıçısı Bualoya nəsib olub. O, 1674-cü ildə klassisizm cərəyanının nəzəriyyəsini verən "Poeziya sənəti" adlı poetik əsər yazmışdır.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında maarifçi filosoflar-fransız D.Didro, alman Q.E.Lessinq, Rusiyada M.Lomonosov və A.Radişev mühüm rol oynamışlar. Didronun "Dramatik ədəbiyyat haqqında", Lessinqin "Hamburq dramaturgiyası", Lomonosovun "Rus şeirinin qaydaları haqqında məktub" əsərləri habelə XIX əsr rus tənqidinin Belinski, Çerinşevski, Pisayev, Dobrolyubov kimi nümayəndələrinin əsərləri sizə yaxşı məlumdur. Xüsusilə, Çernuşevskinin Hegel estetikası ilə mübahisə konusunda yazılmış "Sənətin varlığa estetik münasibətləri" adlı magistr dissertasiyası materialist sənət nəzəriyyəsinin program əsəri kimi

məşhurdur. Məqsədimiz, nəzəri fikir tarixinin xülasəsini vermək deyil. Fəqət, bütün bu ədəbiyyat nəzəriyyələrində Aristoteldən tutmuş bu günə qədər, xüsusən də Sovet dönəmində bədii ədəbiyyat həyat həqiqətini obrazlarla əks etdirən söz sənəti kimi izah olunub. Biz ona görə bu məsələnin üzərində dayanırıq ki, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin mahiyyəti onun predmetinə verilən izahdan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

İlk ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərsliyinin müəllifi M.Rəfil yazır: “Ədəbiyyat sənət növlərindən biridir. O həyatı bədii surətlərlə əks etdirir... Bədii ədəbiyyat insan şüuru və idrakının şəkillərindən biridir.... A.M.Qorki ədəbiyyatı insanşünaslıq adlandırmışdır... Ədəbiyyat “ədəbi” sözündəndir. Ədəb, yəni mərifət, zəriflik, naziklik, bilik, elm deməkdir. Şərq məmləkətlərində bu məfhumları ifadə edən əsərlərə, ədəbiyyat deyərtilər.

“Literatura” latınca “littera” sözündən əmələ gəlmişdir ki, bu da hərf, yazı deməkdir”. (“Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş”. B., 1958, s. 7-8) Belə bir izahat çox cüzi dəyişikliklərlə sonrakı nəzəriyyə kitablarına köçmüşdür.

Bizim nəslin dərs kitabı olmuş Mir Cəlal və P.Xəlilovun “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” (1972) əsərində deyilir: “Bədii ədəbiyyatın başqa məfkurələrdən ayrılan əsas cəhəti obrazlılıqdır. Belinskinin dediyi kimi, ədəbiyyat lövhələr ilə düşünmək, varlığı şairanə bir şəkildə dərk etməkdir. Elm də, sənət də məfkurədir. Varlığın ifadəsi, inikasıdır, hər ikisi həyatı əks etdirir. Fərq isə bunların həyatı inikas şəkillərindədir”. (s. 14)

Xalid Əlimirzəyev “Ədəbiyyat, bədii yaradıcılıq incəsənətin növlərindən biridir”-deyə onun müstəqillik imkanlarını məhdudlaşdırır (“Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları”. B., 2008, s.8.)

Halbuki böyük rus tənqidçisi və nəzəriyyəçi V.Belinski deyirdi ki, bütün incəsənət növlərinin əsasında bədii ədəbiyyat dayanır. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev deyirdi: “Milli özünüdərk, mili oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir”. Ədəbiyyat-əbədiyyədir! Ədəbiyyat layladan-ağıya gədən SÖZ yolumuzdur.

Nazif Qəhrəmanlı belə qənaətə gəlir ki, “Ədəbiyyat sözün geniş mənasında bədiilikdir. Aləmin, gerçəkliyin obrazlı dərk, eyni zamanda bədii vasitələrlə əks etdirmək vasitəsidir. Bədii söz sənəti olan ədəbiyyatın digər sənət növlərindən fərqi də söz vasitəsilə obrazların yaradılmasıdır. Bu mənada söz ədəbiyyatın əsas “tikinti” materialı, əsas hörgü vasitəsidir”. (“Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” B., 2008, s.7.)

Ədəbiyyatın lüğəti mənaları haqqında əsasən M.Rəfilinin fikirlərini təkrarlayan Rafiq Yusifoğlu yazır: “Ədəbiyyata müxtəlif təriflər verilmişdir. Alimlər bu nəticəyə gəlmişlər ki, ədəbiyyat elm deyil, söz sənətidir. Ədəbiyyat üçün elmilikdən, faktlardan çox bədiilik, obrazlılıq əsasdır”. (“Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” B., 2001, s.3.)

“Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabında (B., 2008) Rəhim Əliyev tamamilə fərqli yanaşma irəli sürür: “Ədəbiyyat insanların müəyyən tələb və ehtiyaclarını ödəyən hadisə kimi

ancaq bir formada gerçəkləşə bilər: mətnoxuma kimi. Ədəbiyyatın tarix boyu daşdığı istənilən funksiyası da ancaq mətnoxuma prosesində reallaşa bilərdi. Ona görə də ədəbiyyat bütün hallarda mətnoxumadır və deməli yazı mətnləri yaranmadan ədəbiyyat ola bilməzdi.

Yazı mətnləri deyəndə biz həm şifahi (əzbər), həm də yazılı mətnləri bura aid edirik”. [s. 189] Beləliklə, R.Əliyev ədəbiyyat anlayışını “mətn” anlayışı ilə məhdudlaşdırır. Hətta dildən-dilə keçən mətnləri də bura aid etsə belə, bu məhdudluğun çərçivələrini genişləndirə bilmir.

Misalları burada dayandırır və diqqəti bir məsələ üzərinə cəmləmək istəyirəm. Təxminən min il-IX əsrdən XIX əsrə qədər Azərbaycanda ədəbiyyat şeir şəklində-lirik növ-də mövcud olub. Füzulinin “Şikayətnamə”sini nəzərə almasaq, Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrin önlərinə M.F.Axundzadə, onun sələfləri və müasirləri A.Bakıxanov və İ.Qutqaşınliya “Kitabi-Əsgəriyyə” və “Rəşid bəy və Səadət xanım”, habelə “Aldanmış Kəvakib” povestlərinə qədər epik növ və onun janrları mövcud olmayıb. Hətta elmi əsərlər də nəzmlə yazılıb.

Beləliklə də, bəs bizim fikrimizcə bədii ədəbiyyat nədir? Müqəddəs “Quran”ın “Əl əhزاب” surəsindən məlum olur ki, Allah yerləri, göyləri, uca dağları, dərin deryaları, zəlzələləri, vulkanları, ən qorxunc vəhşi heyvanları və insanı yaradıb göndərir yer üzünə. Ruhu qoyur ortalığa, deyir ki, götürün. Qorxudan heç kim ruha yaxın durmur. Nəhayət insan ruhu götürür və qoyur balaca ürəyinə. Surənin 72-ci ayəsi belədir: “Biz əmanəti göylərə, yerə və dağlara təklif

etdik. Onlar onu götürməkdən qorxub çəkildilər. Çox zalım və çox cahil olan insan isə onu götürdü [İnsan bu ağır əmanəti götürməklə özünə zülm etdi və cahilliyi üzündən onun nəticələrinin, çətinliyinin ağır nəticəsini bilmədi] (Qurani-Kərim. B., Azərənşr, 1992, s. 421) (*Burada "cahil" sözü "sadə" mənasındadır-N.Ş*)

Ona görə də, məhz ruhun sayəsində İNSAN bütün yaradılmışların ən qüdrətlişidir. Ədəbiyyat, bədii söz insanın özünə ucaldığı ən böyük abidədir.

Allah əmanəti olan insan ruhunun, sözdə cism və can bulmasına Ədəbiyyat deyilir. Ədəbiyyat ruhun aynasıdır. Ədəbiyyat dillə yaranır. İnsan öz dili və nitqi ilə ruha libas geyindirir. "Aləm sədəfində insandan qiymətli bir gövhər və insan gövhərində isə sözdən şərəfli bir cövhər tapmadım" deyirdi dahi Füzuli: "Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl // Edə hər saət səni ol uyğudan bidar söz" Sözün qüdrəti bunda idi.

Ədəbiyyat tarixi hər bir xalqın yaratdığı ilk bədii əsərdən tutmuş son əsərə qədər ədəbi-bədii fikrin inkişaf və təkamül mərhələlərini, ədəbi şəxsiyyətlərin biqrafiyası və yaradıcılıq yolunu, epos mədəniyyəti, folklor irsi və aşiq ədəbiyyatını, ayrı-ayrı əsərlərin ədəbi-tarixi prosesdə və bədii mədəniyyətdəki poetik və estetik dəyərini tarixilik prinsipi ilə müəyyən edən filoloji elm sahəsidir.

Ədəbi tənqid, ədəbi prosesin inkişaf meyllərini, hər bir yeni yaranan əsərin ədəbi prosesdəki yerini və bədii-fəlsəfi mahiyyətini təhlil edən filoloji elmi yaradıcılıq sahəsi, Belinskinin ifadəsi ilə desək, “hərəkətdə olan estetikadır”. Bəs ədəbiyyat nəzəriyyəsi? Gəlin əvvəlcə mövcud ki-tablara nəzər salaq.

290840
M.Rəfili yazır: “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyatşünaslığın şöbələrindən biridir. Buraya həm poetika (buna Şərq ədəbiyyatlarında qəvaidi-ədəbiyyə, yəni ədəbiyyatın qaydaları deyilirdi) həm də ədəbi tarixi daxildir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi bədii ədəbiyyatın mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, ictimai həyatın inkişafında mövqeyini, ictimai rolunu və əhəmiyyətini, ədəbi əsərlərin tənqid və təhlil üsullarını, növlərini, janrlarını, bədii təsvir vasitələrini, ədəbiyyatın ictimai və bədii varlığını öyrənir”. Bu yaygın və sosioloji tərifdən sonra M.Rəfili, poetika ilə bağlı sonrakı nəzəriyyələrdə də təkrarlanan yanlış bir şərh verir: “Poetika, ədəbiyyat nəzəriyyəsi məfhumundan bir qədər dar olsa da, eyni vəzifə ilə məşğuldur”. (s.9) R.Yusifoglu M.Rəfilinin fikrini daha cəsarətlə təkrarlayır: “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi poetika anlayışı ilə eyniyyət təşkil edir”. (s. 9) O, ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminə də xeyli yaygın bir izah verir: “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi bədii ədəbiyyatın nəzəri əsaslarından bəhs edir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyatşünaslığın əsası, bel sütunudur”. Bizim vaxtilə dərs aldığımız “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” kitabında da ədəbiyyat nəzəriyyəsi haqqında dəqiq bir fikir söylənilmir: “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyatın qanunauyğunluğunu tədqiq edən bir elmdir. O,

ədəbiyyatın xüsusiyyətini, ictimai mahiyyətini, cəmiyyətdəki mövqeyini və vəzifələrini öyrənir. Zaman keçdikcə elm poetika kitablarından, qəvaidi ədəbiyyətlərdən sistemli ədəbiyyat nəzəriyyəsinə doğru yüksəlmişdir. Bu yüksəliş iki mühüm mərhələyə ayrılır: marksizmə qədər ədəbi-nəzəri fikrin inkişafı və marksizm-leninizm ədəbi nəzəriyyəsinin yaranması”. (s.4) Marksizm-leninizmin tarix taleyi bu bölgünün elmi əsasdan məhrum olduğunu sübut etdi.

Professor X.Əlimirzəyev yazır: “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi nəzəri biliklər sisteminə daxildir və o **ədəbiyyatşünaslıq elminin özülü, əsası, bel sütünüdür**. Onun tarixi bədii yaradıcılığın tarixi qədər qədimdir”. (s.27) Göründüyü kimi ədəbiyyat nəzəriyyəsinin ədəbiyyatşünaslıq elminin özülü, əsası, bel sütünü olması R.Yusifovun 2001-ci ildə çap olunmuş kitabından X.Əlimirzəyevin 2008-ci ildə çap olunmuş kitabına yol tapır.

N.Qəhrəmanlı “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyatın təbiəti, onun mahiyyəti, özünəməxsusluğu, bədii yaradıcılığın ümumi qanunları haqqında elmdir”. (s.4) deməklə kifayətlənir. Vüqar Əhməd isə deyilənlərə heç nə əlavə edə bilmir, sadəcə bu qənaətə gəlir ki, “Bədii ədəbiyyatın mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, ictimai həyatda onun mövqeyini, rolunu və əhəmiyyətini təhlil etmək və hərtərəfli qiymətləndirmək prinsiplərini müəyyənləşdirən, bədii yaradıcılığın inkişafına (!) istiqamətləndirən qanunları öyrənən elmə, ədəbiyyat nəzəriyyəsi deyilir. Keçmiş zamanlarda Azərbaycanda və Şərqi bir sıra ölkələrində buna “qəvaidi-ədəbiyyət” deyirdilər”. (s.7)

R.Əliyev ədəbiyyat nəzəriyyəsinə mətnlərə, termin və anlayışlara şərh verən elm kimi baxır.

BSU-nun “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kafedrasının müdiri, professor Əkrəm Əliyevin redaktorluğu ilə 1997-ci ildə çap olunmuş. «Теория литературы» dərslində deyilir: “Ədəbiyyatşünaslığın tərkib hissələrindən olan ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid, həmçinin tarix, mətnşünaslıq və bibliografiya ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə ədəbi yaradıcılığın təbiətini, əsərin məzmun və forma məsələlərini öyrənib, bədii yaradıcılığın tarixən formalaşmış tiplərini– bədii metodları, ədəbi cərəyanları, təmayül və üslubları, ədəbi növləri və janrları, əsəri təhlil prinsiplərini, poetik dilin özünəməxsusluqlarını araşdırır” (с. 4)

Əldə olan ədəbiyyat nəzəriyyələrini diqqətlə gözdən keçirdikdə xalq yazıçısı Elçinin və Vilayət Quliyevin belə bir fikrinə haqq qazandırmalı olursan ki, “60-cı illərdən etibarən bizdə bir dənə də olsun əməlli-başlı “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabı, yaxud dərsliyi çap olunmayıb. Ona görə çap olunmayıb ki, hazırlanmayıb. Unudulmaz professorlar Cəfər Xəndanın, Mikayıl Rəfilinin 50-ci illərdə yaranan “Ədəbiyyat nəzəriyyə”ləri isə bir sıra məziyyətlərinə baxmayaraq illər keçdiyi və dövr dəyişdiyi üçün artıq köhnəliblər. Bu, Şərq poetikası məsələlərinə münasibətdə daha aydın nəzərə çarpmaqdadır. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikasını öyrənmək, onun janrlar nəzəriyyəsini işləyib hazırlamaq filoloq-alimlərimizin qarşısında dayanan birinci vəzifələrdən olmalıdır” (“Özümüz və sözümüz” B., 1993, s.8).

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi yazmaq çox çətindir. Əgər asan olsaydı M.Arif, M.Cəfər, Y.Qarayev kimi nəzəri fikir korifeyləri bu işə baş qoşardı. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi yazmaq üçün hər bir anlayışa dəqiq nəzəri təyinat vermək tələb olunur. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi beynəlxalq elmdir. Təkcə mənsub olduğun xalqın ədəbiyyatını hətta ən mükəmməl surətdə bilməklə “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabı yazmaq olmaz. Şərqi-Qərbi bədii-estetik dəyərlərinin vəhdəti hökmran olan bir regionda belə kitab yazmaq üçün Şərqi poetikasını, Qərbi ədəbi cərəyanlarını, Avropa və rus ədəbiyyatlarını, türk-islam bədii fikrini bilmək tələb olunur. O ki, qaldı “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası” kitablarına nəzəriyyəçi alim Ş.Alişanlının rəhbərliyi ilə bunun 1989-cu ildə I və 2008-ci ildə II cildləri çap olunub. Xüsusilə ikinci kitab müasir Azərbaycan nəzəri fikrinin analitik səviyyəsini əks etdirən dəyərli topludur. Burada poetik fikrin təkamül özəlliyi və Azərbaycan şeir şəkillərinin tarixi poetikası nəzərdən keçirilir.

Bizim fikrimizcə: Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyatı yalnız klassik nümunələr əsasında təhlil edən, əsərin bədii-fəlsəfi mahiyyətini tarixilik müstəvisində aşkara çıxaran, ədəbi növlər və janrların poetik, bədii sistemlər, ədəbi cərəyanlar və yaradıcılıq metodlarının estetik sərhədlərini müəyyən edən, ədəbiyyatda dilin və üslubun funksiyasını təyin edən dəqiq prinsiplərə malik filoloji elmdir.

Poetika, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi, onun aparıcı istiqamətlərindən biridir. “Poetika poeziyanı bir sə-

nət növü kimi öyrənən elmdir” (Xəlil İbn Əhməd). Poetika-nı ədəbiyyat nəzəriyyəsinə bərabər tutmaq olmaz.

Azərbaycan ədəbiyyat nəzəriyyəsinin tarixinə müxtə-sər nəzər salmadan onun çağdaş problemlərini, xüsusən də prioritetlərini düzgün müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Təbii ki, məqsədimiz qədim və zəngin nəzəri fikir tarixini yazmaq deyil. Fəqət böyük nəzəriyyəçi və estetik Q.Çernı-şevskinin metodoloji xarakterli belə bir fikri var: “Pred-metin tarixi olmadan onun nəzəriyyəsi də ola bilməz, lakin predmetin nəzəriyyəsi olmadan onun tarixindən söhbət belə gedə bilməz”.

Ədəbiyyat haqqında ilk nəzəri sistemi eramızdan əv-vəl dördüncü əsrdə böyük yunan filosofu Aristotel yaradıb, “Poetika” əsərini qoyub gedib. Ədəbiyyat tarixindən ilk dəfə müstəqil elm kimi 1605-ci ildə yazdığı traktatlarından birində ingilis filosofu Frensis Bekon bəhs edib. Bu, Avro-paya və əlbəttə, bütün dünyaya aid faktlardır. Bəs Azərbay-canda necə olub?! Tənqidşünaslıq elmimizin banisi akade-mik K.Talıbzadə ədəbi tənqidin mənşəyindən, mənbələrindən və məxəzlərindən bəhs edərkən üç əsas istiqamət müəyyənləşdirir. Klassiklərin bədii əsərləri, təzkirələr və poetika kitabları və risalələr.

Biz isə bu fikirdəyik ki, ilk tənqidçi, ilk dəfə şifahi, yaxud yazılı əsər yaradan adamdır. İlk əsəri yaradan, ilk oxucu və ilk tənqidçi məhz eyni adamdır (Bax: Tənqidi mühakimədə oxucu kriteriyası. “Ədəbi tənqid” Bakı, Yazı-çı, 1984). Eyni mülahizəni nəzəri fikrin mənşəyi və təşək-külünə də aid etmək olar.

Ərəbin zehniyyəti, farsın lisanı və türkün ruhu birləşərək vahid ümummüsəlman mədəniyyətini formalaşdırır. Şərqi üç böyük dilində ərəb, fars və türk dillərində yaranmış mədəniyyət, xüsusən ədəbiyyat bu kontekstə daxil oldu. Zaman etibarilə bu təxminən 500 illik Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrünü (750-1258) əhatə edir. Bu ərəb ədəbiyyatı tarixinin üçüncü mərhələsinə təsadüf edir ki, ardınca “Türk hökmranlığı dövrü”(1258-1798) adlanan dördüncü mərhələ gəlir. “XI-XII əsrlər müsəlman mədəniyyətinin təşəkkülündə ümumən türk təfəkkürü kimi, Azərbaycan təfəkkürü də iştirak edir, lakin müsəlman mədəniyyətində tamamilə reallaşa bilmir; bir tərəfdə xəmsələr, digər tərəfdə oğuznamələr yaranıb yayılır. Şübhəsiz, Azərbaycan təfəkkürü nə qədər diferensial hadisə olsa da müsəlman mədəniyyətinə özünün ümumtürk konteksti ilə çıxır” (Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. B., Yazıçı, 1991, s.5) Mütəxəssislərə yaxşı məlumdur ki, şəhərlərdə ümummüsəlman təfəkkürü, əyalətlərdə isə etnik mədəniyyət paralel inkişaf edərək “XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan oğuz-səlcuq mədəniyyətini formalaşdı” (N. Cəfərov).

XIII əsrin sonu-XIV əsrin önlərində Abbasilər sülaləsinin süqutu nəticəsində ümummüsəlman mədəniyyətinin estetik kanonları dağılana qədər ədəbi-nəzəri fikir tarixində iki böyük hadisə baş vermişdir: Birincisi bu idi ki, VIII əsrdə-767-ci ildə böyük ərəb filoloqu, dilçi və musiqişünası, imam şöhrəti qazanmış Xəlil İbn Əhməd özünün “Kitab-əl-ayn” əsərini yazaraq Əruz nəzəriyyəsini yaratdı. (Ət-

raflı bax. Əkrəm Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu. B., Elm. 1977)

İkincisi budur ki, böyük Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi (1030-1109) görkəmli ərəb şairi Əbu Təmmamın “Divan-əl Həmasə” (“Qəhrəmanlıq divanı”) müntəxəbatına yazdığı şərhlər əsasında Azərbaycan nəzəri fikrinin ilk mərhələsini-şərhçilik məktəbini yaratdı. (Ətraflı bax: Mahmudov M. Xətib Təbrizi. B., Elm. 1972; Allahverdiyev Q. XI əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı məsələləri. B., 2004)

Abbasilər dövründə əruz, ana dili ilə bərabər mədrəsələrdə tədris olunur, ona görə də əruz ehkamları, təfilə qəlibləri şairləri çərçivəyə salmırdı. Fikrimizcə, şərhçilik məktəbi, şərh nəzəriyyəsi həm son abidəsi “Kavyalamkara” (VIII əsr) olan Hind Sanskrit poetikası (xüsusilə sutr təlimi!) ənənələri, həm də IX əsrdən etibarən müqəddəs “Quran”a yazılan şərhlərlə bağlı idi.

“XIII-XVI əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti güclü simvolikaya malik mədəniyyətdir”. (N.Cəfərov) Belə simvolika, sufizm (təsəvvüf) cərəyanı və nəzəriyyəsi sayəsində daha da güclənmişdir. Bu baxımdan, bircə faktı xatırlatmaq olar. 1317-ci ildə Xorasan alimi Əmir Hüseyn Hərəvi, gənc sufi şair və filosof Şeyx Mahmud Şəbüstəriyə (1287-1320) 15 sualdan ibarət nəzmlə bir məktub göndərüb ondan cavab istəyir. Beləliklə də, cəmisi 33 il yaşamış Şəbüstəri 30 yaşında ikən “Sufizmin açarı” kimi məşhur olan “Gülşəni raz” (“Sirlər baxçası”) əsərini yazır. Bu ədəbiyyatda türk uklonunun formalaşdığı dövr Azərbaycan nəzəri təfəkkürünün şah əsərlərindən idi.